

Kamen Mihaylov

(Sofia, Institute for Literature (IL), Bulgarian Academy of Sciences)

The Originality of the All-Slavic Koine

Abstract: The paper poses the question of the necessity of a grammatical study on the written Old Church Slavonic in the practical training given by the brothers Constantine and Methodius to their disciples. The logic of every teaching process shows that the mastering of any high scholarly discipline (in the case under study – theology) is impossible without good command of the language in which it is taught. The issue concerning the translated grammar On the Eight Parts of Speech is a well known one: the study had been renounced or either partially or fully recognised. In this paper I give arguments in favour of the existence of such a work, emphasising that the first grammar of the Old Church Slavonic was written by Constantine the Philosopher with the help of Methodius of Vitinia.

Камен Михайлов

(София, Институт за литература, БАН)

Първобитието на общославянското „койне“

При коментарирането на многопосочното Кирило-Методиево¹ дело изследвачите никога не си задават въпроса как именно двамата братя обучават своите ученици и последователи на практическо богословие. По същество това е отделна религиозно-образователна дисциплина – такава като всички останали, напр. история, география, природознание и пр. Отговаряйки категорично на въпроса за езика (макар да се нарича с различни термини) и писмената знакова система (въпреки съществуващите различни мнения) се е утвърдило схващането, че с тези параметри същността на обучението е постигната. Нека размислим. Овладеяването на азбуката дава възможност за записване на думите. Това е равнището на буквара при началното образование в училище през всички времена и епохи. Невъзможно е от този етап обучаемият да премине към изучаване на история или география – в нашия случай към практическо богословие. Толкова по-невъзможно е да се осъществи втората степен на школуването в Българска Панония – сравнението на славянобългарския и гръцкия текст и овладяването на теоретичните принципи и практическите умения на превода. Ясно е, че между букварното и специално-дисциплинарното обучение съществува едно важно звено, което трябва да посочим. То е граматическото познание. Константин и Методий,

¹ По-правилно би било „Константиново-Методиево дело“, тъй като името Кирил по-малкият брат приема непосредствено преди кончината си. Извършеното от него в основата си става, когато той е с името Константин.

разбира се, са разполагали със съставената от Йоан Дамаскин граматика. Тя обаче е граматика на гръцкия език. Продуктивното в нея е теоретичният модел – частите на речта и конструирането на изречения, начините за разгръщане на видовете изречения в текстови фрагменти – периоди и хрии. Това познание бива адаптирано към особеностите на славянобългарския език и първото граматическо съчинение най-вероятно е дело на солунските първоучители. Съгласен съм, че без наличието на писмени или поне устни източници науката не се съобразява с изказани твърдения, определяйки ги в най-добрия случай като хипотези. Изказаното без сериозна аргументация остава предположение, а върху тях не се гради нито една теза. Нека обаче не се предаваме толкова лесно. У някои византийски автори – Константин Багрянородни, Георги Кедрин, Йоан Зонара, Михаил Глика и Аноним съществуват интересни податки, които впоследствие са включени в „Обстоятелно повествование о том как крестилса народ росов”. То е използвано в най-ново време от В. Ламански и О. Рапов. Аз тук обаче ще използвам разглеждането му от Евгений Булгар, който изтъква още в края на 18 в.: „От патриарх Игнатий Константинополски е пратен в Русия на 868 един епископ и с него двама учени мъже: Кирил и Атанасий, та наставлявайки народа в правилата на християнското благочестие, да го просветят чрез светото кръщение, и при това да ги научат на четене и писмо, издавайки от себе си образци на российски букви”². По-нататък авторът коментира, че у различните летописци имената на учените мъже са различни. Така например Георги Кедрин и Йоан Зонара свидетелстват, че става дума за Константин и Методий. Така че по отношение на разнобоия, догадката на В. Ламански относно славянските първоучители, които непосредствено мисионерстват в Киевска Рус, е твърде закъсняла. Няма да се спирам подробно на въпросния текст, който вероятно обръква години и лица. Преди всичко княгиня Олга живее стотина години по-късно, както впрочем и Владимир Киевски, който извършва масовото покръстване на Киевското княжество. Но не желанието за внасяне на исторически уточнения ще ме занимава сега. Определено смятам, че при съществуващото обръкване на историческо време и действащи лица, оставеното свидетелство в „Обстоятелно повествование...” е истинно. Става дума за тази част, в която се изтъква обучението на безписменият народ на четмо и писмо, както и изричното изтъкване, че двамата учени мъже (все едно кои ще са те), са донесли първите образци букви за тази цел. Колкото и да се поддава на различно тълкуване, фразата „образци букви” насочва към специализирани книги от типа на букварите със специално изготвени таблици³. Според средновековната християнска традиция, която впрочем се запазва чак до 19 в., въпросните „буквари” са били съставна част от жанровите класове на часослова и псалтира. А знаем, че Константин и Методий превеждат/компилират тъкмо въпросните жанрови комплекси: Часослов и Псалтир, без които богослуженето е невъзможно. Ето как в общата памет е съхранено свидетелството за граматическо обучение на новопокръстените. За съжаление в текстовете на пространните и кратките житиета, както и в другите запазени свидетелства липсват данни за организираните школи, социалния и възрастов състав на учениците, начините на преподаване, учебните дисциплини. За учениците на двамата братя това са били неща, за които няма смисъл да се пише, защото, първо – бил

² Евгений Булгар, митрополит Славенски и Херсонски. Историческое розыскание о времени крещения Российской Великой Княгини Ольги. Преложено на российский язык при Святейшем Правительствующем Синоде. Спб., Имп. Акад. Наук, 1792. Изразът „российски букви” води началото си от пространно житие на Кирил и е получило обяснението си у редица автори – у нас вж. Кл. Иванова.

³ В западната традиция те са известни по името „абecedари”; такива отделни листи с глаголически букви са намерени в достатъчно количество в земите на дн. Хърватска, Словения – предели на някогашния диоцез Илирик.

е още жив спомена за тях и следователно те не са се превърнали в историческа ценност, и второ – християнската идеологизация е наложила радикален печат върху всички текстове, при което е съществено да се остави памет за божественото просвещение на душите, а не относно такива „досадни“ и „чисто практически“ неща като светските суетни занимания. Последвалото отношение към българските ръкописи – съзнателното им унищожаване, изключва възможността да се запознаем с тях в някакъв що-годе пълен обем, та не можем да кажем дори били ли са те снабдени с илюстративен материал. За изображенията в историческите, географските и природо-научните сборници знаем, но дали е имало рисунки в хуманитарните сборници? Значително късно се натъкваме на преписвачески център и работа на преписвачите в Лицевия свод – илюстрираната история, поръчана от Иван IV. Разбира се, нямам предвид известните „портрети“ на четиримата евангелисти, трудещи се над евангелските разкази. Ето защо, като възпроизвеждам картината на граматическата школа на Константин и Методий, следва да се доверим на западната традиция. В нея още от XI в. се показват учители и ученици, в процес на обучение, школки живот и ежедневие, състав на обучаемите – чак до употребяваните телесни наказания. Такива изображения могат да бъдат разгледани у А. Ястребицка⁴.

Въпросът за граматическо съчинение на Константин предизвиква определени спорове сред научната общност. Както е известно, в неговото пространното житие е казано, че при мисията в Херсон той превежда от еврейски „За осемте части на речта“⁵. Ето накратко „историята на въпроса“. В. Ламански остро критикува сведението в смисъл, че в столицата на хазарите по-младият от солунските братя не е разполагал нито с речници, нито с учител, който да го въведе в еврейския език. Отделно напомня, че в еврейския език няма осем части на речта, а само три⁶. Срещу изказаното мнение повежда спор Е. Голубински⁷, който доказва хипотетичния характер на твърденията на В. Ламански. Българският учен Ал. Теодоров-Балан издига свое схващане, че преводът Константин Философ е направил единствено за собствена употреба. При своите издирвания Е. Георгиев достига до извода, че „В старославянската литература съществува едно граматическо съчинение, известно под наслова „За осемте части на речта“. Проучвайки го внимателно, ние откриваме в него податки, които – след тъй ясното посочване на Кириловия житиеписец – позволяват да се създаде хипотезата, че неговата първооснова е Кириловият труд – превод на еврейската граматика“⁸. Въпросът, който можем да поставим тук е – в каква степен това съчинение отразява пълнотата на „Кириловия превод“, както и – съществували ли са практически преработки на въпросното съчинение с оглед славянобългарския език, тъй като еврейската граматика е могла да бъде единствено фундаментален филологически модел. Толкова повече, че еврейският език по строеж е твърде далеч от славянската група езици.

⁴ Ястребицкая А.Л. Западная Европа XI-XIII веков. М., „Искусство“, 1978, 112-3.

⁵ Вж. по въпроса Георгиев Е. Кирил и Методий. Истината за създателите на българската и славянската писменост. С., „Наука и изкуство“, 1969 – главата „Ранен преводен труд на Кирил“ (144-152).

⁶ Ламанский В. Словянское житие св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник. - ЖМНПр, 1903-1904, СССXLVI и СССLIII, гл. III и XXXII-XXXIII. В България противник на идеята за граматически труд, съчинен/преведен/компилиран от Константин Философ е Хр. Кодов.

⁷ Голубинский Е. Изв. ОРЯС Имп. Ак. Н., 1907, XII, 369-371.

⁸ Георгиев Е. Кирил и Методий. Истината за създателите на българската и славянската писменост. С., „Наука и изкуство“, 1969, 145-6.

Макар до нас да не са достигнали оригиналните „кирилски паметници”, а само техни късни преписи, то все пак разполагаме и с друг многозначителен факт. Това е граматиката на славянобългарския език от Йоан Екзарх⁹. И тук вече въпросът за атрибуцията се възпроява с цялата си сложност, както и при повечето средновековни текстове. В каква степен това съчинение е оригинално, и доколко Йоан Екзарх е негов инициатор, компилатор, преводач, съчинител? Възможно ли е при основополагане на такова колосално дело като въвеждането на славянобългарския език в религиозна, а това значи – и в научна употреба – да бъде преобърната хронологията и логиката на постъпателност и надграждане в образователния процес. С други думи – как така най-напред се появява научната дисциплина, а едва след нея езиковите правила, които са основен инструмент за овладяване на същата тази дисциплина? Естественият процес представя обратния ред на случването: първо граматиката и обучението по език, след това – „изтъщаването” в богословие. Съобразяването с тази логика подсказва, че в основата на Йоан-Екзарховата граматика стои граматиката на Константин и Методий. И нейната поява има следния вероятностен път. Както доказва в изследванията си Тр. Кръстанов – Методий, по време на своето архиерейство във Витиния, превежда някои наложителни за църковната служба текстове, тъй като в славянска среда той я е водел на църковно-славянобългарски¹⁰. В случая възстановявам възрожденската традиция при определението на езика и народа, тъй като от многобройните славянски племена, двамата братя познават това наречие, което говорят славяните от Солун и солунско. Тези жители са български славяни, тъй като градът е преимуществено населен с тях; отделно – връзката между славяни и прабългари е категорично различна в сравнение с тази между славяни и елини: първите се славянизират, вторите – асимилират славянския елемент. Определението „български” представя идеята за разграничаване на южните славянски племена от тези, живеещи в други области – напр. в съвременните украински и руски предели: източни славянски племена, известни под имената поляни, вятичи, радимичи, древляни и т.н. Прецизацията по отношение на владения от братята-мисионери език е твърде важна, защото изключва възможността за политически манипулации, с които изобилства съвременната наука. В зависимост от местата на мисионерството, както и в зависимост от живеещите по тези места славянски племена, както в миналото, така и днес, възникват и се разпространяват редица спекулативни теории за характера на Константин-Методиевия език. Тяхно логическо следствие пък е неизбежното подчиняване на характеристиката на техните трудове. Херсонската мисия на Константин поражда тезата, че той там научава „херсонски славянски език”, толкова повече, защото там открива книги, преведени на същия този език. Изхождайки от местоположението на полуострова, редица руски учени пропагандират идеята, че става дума за руски език. Можем да се върнем далеч назад във времето и да установим, че още през първата половина на 19 в. учени като И. Срезневски и В. Григорович стават проводници на подобно становище. В по-ново време, след обособяването на Украйна като самостоятелна държава, редица украински учени се „досещат”, че Херсон е украинска територия, а следователно книгите, които Философът намира в Херсон са украински, писани на староукраински език. Подобен начин на мислене е удивително странен. Просто защото пренебрегва всички известни на науката факти. Ето защо аз ще

⁹ Вж. *Малиновский В.* Грамматика Иоанна Екзарха Болгарского. В: Сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В.И. Ламанского. Спб., 1883, 179-195.

¹⁰ Преводаческите умения на Методий се доказват и от факта, че той е който превежда от гръцки на славянобългарски т. нар. „Кирилови книги” – 8-те слова, стриктно записани от Константин Философ, за да даде аргументи в полемическите сблъсъци на своите последователи. Вж. *Е. Георгиев.* „Кирил и Методий...”, с. 114.

твърдя, че граматиката, съставена от братята е славянобългарска, а не руска, украинска, панонска или моравска в см. словенска/чешка (последните две означения са географско-регионални, а не етносни). Имайки предвид казаното по-горе за преводаческата дейност на Методий, допускам, че той е, който съставя някакво ръководство, по-скоро с практико-преводаческа насоченост. Водеща част в него е бил речникът, тъй като помагалото е улеснявало предимно него самия. Поне няма особени данни за обучаването на сподвижници по това време от Методий. Оформянето на граматическата идея е непосредствено обусловено от необходимостта да бъде създадена школа и обучени ученици. По такъв начин филологическата тенденция се отнася към втория етап на общото дело – поставянето на задача за мисионерска дейност в княжеството на Святоплук – васален деспот на българския канас Богорис¹¹. Така или иначе – първообразът на тази граматика можем да открием в съчинението на Йоан Екзарх. Доколкото то е било успешно говори фактът, че славянски граматика се появяват много късно – чак през 18 в. Дотогава, както се знае, обучението на децата протича чрез Псалтира и Часослова, а за преминалите първата степен – посредством Реториките и обособилите се учебници по Словесност. Там и следва да се търсят следите на Константин-Методиевия граматизъм.

Всъщност – по отношение на граматиката на Йоан екзарх Български е известна една много интересна податка. Проучвателите виждат в нея „забърканост, непоследователност, противоречия и повторения“; направените класификации спрямо съществителното име и глагола не съвпадат с известните ни от гръцки източници, те са „странни и неизвестно откъде взети“¹². Наблюденията на различните учени Е. Георгиев осветлява тъкмо с „еврейския“ характер на първоосновата, виждайки в текста, приписван на Йоан екзарх Български, Константиновия превод. Имайки предвид всичко гореизтъкнатото, определено смятам, че както фундаменталният, така и практическят филологизъм, който е невъзможно да изключим, е бил общо направление в работата на двамата братя. Неговото възстановяване, колкото и да ни се струва трудно, би следвало да започне от представата ни за лингвистичните способности не само на Константин, но и на Методий. На какъв език са водени преговорите от Константин със сарацините, хазарите, евреите, латините? Ако приемем подразбиращото се становище, че това е бил гръцки, то що за Философ, в смисъл – изключителен учен – възславят източниците? И защо непрекъснато и навсякъде изтъкват способността му към усвояването на езици? Както и – защо император Михаил III обявява, че само той би могъл да се справи в диспутите и да защити достойнството на Византия. Ясно е, че ако става дума за умели оратори и богослови, Магнаурската школа е разполагала с поне няколко забележителни личности. Седователно разликата се е състояла във владенето на различни езици – до степен да се водят философски прения.

Обсъждайки проблемите на Константин-Методиевия език трябва да имаме предвид следните изключително важни неща. Извън специфично граматическите проблеми – решението на теоретико-практическите въпроси с фонемите, морфологичните части на думите, особено с оглед „изковаването“ на неологизмите, частите на речта, сред които се откроява глаголната система и пр.; не по-маловажен е общокултурният подход към явлението. Ясно е, че с езиковотворческата дейност на солунските братя делото им не приключва, а започва новия етап в кодификацията на лингвистичната система, нормативизирането ѝ в ранг на книжовност/сакралност,

¹¹ Вж. по въпроса Юхас П. Кирил и Методий в Българска Моравия. С., Библиотека „Елбеген“, ИК „Огледало“, 2000.

¹² Георгиев Е. Кирил и Методий..., с. 149 и нат.

разслояването ѝ на стилистични пластове-изкази. Процесът се продължава в и чрез създадените школи. Както изтъква Ив. Дуйчев по отношение на Йоан Екзарх – „Преводът на Дамаскиновото съчинение {„De orthodoxa Fide”, поясн. мое – К.М.} представлявал извънредно трудно дело не поради незнание или неумение на преводача, но главно поради обстоятелството, че старобългарският език все още не бил достигнал степен на книжовно развитие за предаване на отвлечени понятия и идеи... Появата на Йоан-Екзарховия превод на „Небеса”(„Богословие”) от Йоан Дамаскин е важно събитие в разволя на старобългарската книжнина и на книжовния български език. Чрез него в старобългарската литература прониква т.нар. „екзегетична” („тълкувателна”) книжнина, която скоро се обогатява извънредно много”¹³. Използвах този по-дълъг цитат, защото в него се акцентува върху тълкувателните смислови пластове в езика, а чрез тях пък мисълта ни достига до равнищата на семантична диференциация. Константин-Методиевият модел е изключително съществено другобитие във вещната изобразителност на делничния речеви славянски бит. Друга важна страна, или по-скоро цяла област на езиковата парадигма: именуването на божественото е особен вид ритуализирана действителност, която функционализира празничната речева прагматика по начин, който „среща човека с вечното”, разтваряйки обема на мига до неимоверност¹⁴. И един интересен процес: творейки книжовен език, Константин и Методий неизбежно извършват каталогизация на съществуващото аморфно лингвистично тяло, т.е. – превод на означаващите елементи към една мислима, мнима действителност. Тя засяга грамотната част от обществото, но впоследствие се превръща в един от смисловите пластове на старобългарския език, а чрез него – и на останалите славянски езици. За разлика от множество други случаи, тук се получава пресичане и съвместяване. С течение на времето – мислимото става част от културното наследство. За съжаление занимаващите се със старобългарския език обикновено са подхождали тясно-професионално. Дори трудно можем да открием концептивент труд относно сакралността на Константин-Методиевия език – безспорната функция, която той изиграва по отношение на християнската религия. Тук срещаме предимно исторически хронологии за борбата на братята против привържениците на триезичната ерес. Пластът на езиковата обредност – във и чрез речта, остава незасегнат. Отсъства също така погледът, който вижда езика като проявление на съответния *модел на света*. Константин-Методиевият модел на света, вграден в езика, е изключително важна задача за реконструиране, която толкова много ни липсва при сегашното състояние на „Кирило-Методиевистиката”. Съгласен съм, че същата тази задача е силно затруднена от късния характер на достигналите до нас преписи. Давайки си сметка обаче как солунските братя чрез преводите си на основните богослужебни текстове формират цялостна представа за битието и космоса, сме длъжни да потърсим елементите на това общофилософско моделиране. При съществуващите лингвистични изследвания анализите на частите значително са изпреварили синтеза на цялото; по такъв начин системата достатъчно трудно прозира зад детайлните разработки. Изводите из областта на историческата граматика изместват общата функционалност, която е възможна само в уголемения контекст на културологията на езика. На мене ми се струва, че има няколко съществени направления, върху които специалистите следва да съсредоточат вниманието си:

1. Възстановяване на образната система на отвлечеността – понятия, представи и асоциации, означаващи дадени абстракции в граматическата предметност,

¹³ Вж. Речник на българската литература. 2 том. Е-О. С., Изд. БАН, 1977, с. 129.

¹⁴ Стойнева В. Ритуално-обредните имена на човешката нарвственост.- Родна реч, 1993, № 7, с. 45.

ситуационност и действеност (активност). Отнесено към преводаческата работа, според определението на М. Фуко, речевите конструкции са „видимият знак за невидимите аналогии”¹⁵, доколкото всеки превод е процес на аналогизиране на понятията от идеолекта и свързването на съответния идеолектен отрязък, съществуващ в единия език с речевата практика от другия (разбира се – за билингвите).

2. Възстановяване на функционалността за всяка една словесна конструкция – от отворен или затворен тип: казано по друг начин - словосъчетанията от афористикоподобен тип¹⁶. (Тук съществена опора могат да представляват т. нар. „Притчи Кирилови”).

3. Възстановяване на новата ценностна система чрез езика, въведена с християнския смислов пласт.

4. Изясняване на процеса на психологизация, запуснат чрез езиковите модели.

5. Възстановяване на модела на старобългарската речева синтагматика – онзи характерен ритъм, различаващ се от говоримия и въведен чрез книжовната нормативност от солунските езикотворци.

Що се отнася до работата на литературоведите и теоретиците на комуникативния акт, то техния подход разглеждам като съществена страна от търсената философия на езика.

¹⁵ Фуко М. Думите и нещата. С., 1992, с. 67.

¹⁶ Вж. подробно по въпроса Пермяков Г.Л. От поговорки до сказки. М., 1970, с. 9.